

Тимофеева Айтилля Анатольевна,

М.С.Егоров аатынан Ньурба 2 №-дээх орто оскуолатын саха тылын уонна литературатын учуутала, Саха Өрөспүүбүлүкэтин үөрэҕириитин туйгуна.

Үлэ тиэмэтэ: «Норуот тылынан уус-уран айымньытын сорох көрүннэринэн төрүт үгэстэри үөрэттии»

Кириитэ

Саха киһитэ бэйэтин үтүө үгэһин, үөрүйэҕин, олохун сиэригэр тугу билбитин-көрбүтүн сайыннаран, кэлэр көлүөнэҕэ хаалларар санааланыта мээнэҕэ буолбатах. Киһи өйө-санаата омугуттан, олорор сириттэн-уотуттан, тулалыыр эйгэтиттэн быһаччы тутулуктаах. Төрөөбүт сирин тылын, силиһин-мутугун билбэт, сиэрин-туомун аанньа ахтыбат, суолталаабат норуот инникитэ суох буоларын үөрэхтээхтэр, бөлүһүөктэр, кырдыаҕастар этэллэр.

Үгэс диэн тугуй? Ол – дьон туохха эмэ үйэттэн үйэҕэ итэҕэйэн тутуһар санаалара эбэтэр толорор оннук туомнара.

Саха киһитэ олох олорор, олоху оңостор төрүт үгэһэ айылҕа ис хоһоонун тутуһууттан, айылҕа ис хоһоонун толорсууттан ситимнээх. Норуот үтүө үгэстэрин оскуола оболоругар тылынан уус-уран литература нөңүө үөрэтэр табыгастаабынан ааҕабын. Ол курдук, норуот айымньытыттан, *бастакынан*, оччотооһу олоху, *иккиһинэн*, сиэри-туому, үгэһи, *үсүүһүнэн*, тылы-өһү билэбит-көрөбүт, инэринэбит. Нуучча улуу суруйааччыта М.Горькай этэн турар: *«Начало искусства слова – в фольклоре. Собирайте ваш фольклор, учитесь на нем... Чем лучше мы будем знать прошлое, тем легче, тем более глубоко и радостно поймем великое значение творимого нами настоящего»* диэн. Онон бииһи норуоппут төрүт баайа, культурата, тылын сүөгэйэ-сүмэтэ тылынан литературабытыгар сөңөн сылдыар. Бу дириң өйү-санааны – норуоппут үгэһин оскуола үөрэнээччилэригэр иитийиэхтиир сорук турар.

Бу үлэ хайысхата тоҕо нааданый?

1. Билиңци сайдыылаах олоххо түргэн тэтиминэн балысханнык атын норуот сиэрэ-туома, үгэһэ биһиэхэ биллибэккэ киирэр, сабырыйар кыахтаах. Оттон үгэһэ, культурата суох норуот норуот аатыттан аһара биллэр суол. Бу туһуттан бииһи төрүт олохурбут үгэстэрбитин үөрэттэхпитинэ, биллэхпитинэ, өйбүт-санаабыт кытаанах, бөбөх, дьэңкэ буолуоҕа.
2. Билиңци ыччат сиэри-туому, үгэһи билбэттэн элбэххэ мунаарар, үгүһү сыһар, сороһу өйдөөбөт. Биир бигэ өйгө-санааҕа үтүө үгэспит, сиэрбит-туоммут, итэҕэлбит тиэрдэ диэн санаанан салайтарыахха наада.
3. *«Неуважение к предкам есть первичный признак безнравственности»* - диэбиттээх нуучча улуу суруйааччыта А.С.Пушкин. Үтүө сиэрдээх, эйэҕэс майгылаах, аһыныгас санаалаах, суобастаах, ыраас, дириң өйдөөх-санаалаах киһи иитиллэн тахсарыгар өбүгэ сиэрин туһата улахан.
4. Норуоппут үгэһин билэр оҕо инники хардыта кэңиригэр, өйө-санаата сайдарыгар, бэйэтин бэйэтэ үөрэтэригэр, «Мин – норуотум оботобун, мин – сахабын» диэн билинэригэр туһалаах.

Үлэ сыала:

1. Норуот тылынан уус-уран айымньытын нөңүө оҕо чөл ис туруктаах, сирдээх быһыылаах, үтүө майгылаах, эппиэтинэстээх, дириң билиилээх буоларын ситиһии.
2. Норуоппут үгэстэринэн киэн туттар, үрдүк культуралаах киһини иитии.

Үлэ соруктара:

1. Саха литературатын уруктарыгар норуот тылынан уус-уран айымньытын нөңүө төрүт үгэһи, сирэи-туому үөрэтии.
2. Норуот өйүгэр-санаатыгар иитэн, оҕолору научнай үлэҕэ уһуйуу, үлэлэри киэн көрүүгэ таһаарыы.
3. Үтүөнү, үйэлээҕи, кэрэни кэрэхэлиир музейдарга сырытыннаран, норуот өйүгэр-санаатыгар иитии.
4. Норуот тылынан уус-уран литературатын, төрүт үгэһи үөрэтэр тэрилтэлэри кытта ситимнээх үлэни ыытыы, оҕолору уһуйуу.

**I. Норуот тылынан уус-уран айымньытыгар
төрүт үгэстэр көстүүлэрэ.**

К.Д.Уткин өбүгэ ыччатын иитэр үгэһин манньк бэлиэтиир:

I. Тылга уһуйуу

1. Уран тыл
2. Дьарык тыла-өһө
3. Дьиз-уот тыла-өһө

II. Итэҕэли иңэрии

1. Айыыларга сүгүрүүүү
2. Абааһыны итэҕэйии
3. Иччини итэҕэйии
4. Ойуун итэҕэлэ
5. Таңха итэҕэлэ
6. Отоһуту итэҕэйии
7. Айылҕаҕа итэҕэйии
8. Киһиэхэ итэҕэл

III. Төрөппүт иитиитэ

1. Ийэ буолуу
2. Кыыһы иитии
3. Аҕа буолуу
4. Уолу иитии

Сирдээх киһи быһыыта-майгыта:

- Саха диэн ааты өрө тутар
- Айыы сирин тутуһар
- Айылҕаны харыстыыр
- Киһини ытыктыыр
- Төрөөбүт тылын билэр
- Дьиз кэргэнин суолталыыр
- Үлэһит

- *Амарах санаалаах*

Өбүгэлэр бу үөтүллүбэт үөрэхтэрин норуот тылынан уус-уран айымньыларынан биллэриэххэ, сизэрдээх майгылаах киһини иитиэххэ сөп.

1.1. Өс хоһоонноро

Олох-дьаһах, быһыы-майгы туһунан түмүктэммит өйү-санааны аһыйах бэргэн тылынан дьүһүннээн этиини *өс хоһооно* дэнэр.

Өс хоһоонноругар кыайыылаах-хотуулаах үлэ, сытыы-мындыр өй үрдүктүк сыаналанар, үтүө майгы-сигили, сыһыан мэлдьи хайһанар, убаастанар, баттабыл-атабастабыл, буруй-сэмэ, содур быһыы сэмэлэнэр буолан, обону иитэр өрүтэ үгүс.

Өбүгэ үөрэбэ өс хоһоонноругар саһан сыттаба...

Дорбоон, тыл-өс дьайар күүһүн аныгы наука да мэлдьэспэт. Былыр иччилээх-илбистээх тыллаах дьон албаан хатан хаалбыт маһы көбөрдөллөрө, үүнэн-силигилээн турар маһы кыраан хатараллара.

Саха киһитэ тыл иччилээх диэн өйдүүр. Ол туһунан оболор маннык өс хоһоонноруттан билиэхтэрин сөп. «*Бар дьон тыла – ох, санаата – батас*», «*Киһи тыла уоттааһар абытай*», «*Саңарыаң иннинэ санаан көр*», «*Үтүө тылтан ким да тахсыбат*», «*Киһи тыла иччилээх*», «*Киһи тыла сэттээх, киһи тыла сүлүһүннээх*», «*Ким да айаһын саба туппаккын*», «*Үтүө тыл дьол буолар*» о.д.а.

Сизэрдээх буолууну «*Кырдьык үрдүгэр сымыйа ыттыбат, арыы үрдүгэр уу дагдайбат*», «*Кырдьык көмүстээһэр ыраас*», «*Кырдьык күннээһэр сырдык*» диэн өс хоһоонноро этэллэр.

Итэһэлбит, майгыбыт-сигилибит «*Оннооһор биир хоммут отуу иччилээх*», «*Киһи таңара илиитин иһигэр сылдьар*», «*Суобас диэн сур соноһос буолбатах, уларсыкка сылдьыбат*», «*Үчүгэй майгың – көтөр кынаатың*», «*Көрсүө киһи өйө байһал дириңин, халлаан үрдүгүн курдук*», «*Үтүө аат-суол баайдааһар ордук*», «*Көрсүө-сэмэй быһыы киһини кизэргэтэр*», «*Эйэһэс киһи үгүс доһордоох*», «*Үтүө киһи үтүөтүн үс үйэ умнуллубат*», «*Кырдыаһаһы хааһахха хаалыы сылдьан сүбэлэт*», «*Кырдыаһастан алгыһын ыл, эдэртэн эйэтин ыл*», «*Төрөөбүт дойдугун хараһың харатын курдук харыстаа*» о.д.а көстөр.

Үлэһит сүрэхтээх буолууну «*Отонноотоххо оңоойук туолар, үлэлээтэххэ үлэ бүтэр*», «*Туттуоң иннинэ толкуйдаа, кэрдиэң иннинэ кээмэйдээ*», «*Киһи дьоло үлэһэ*» курдук өс хоһоонноро көрдөрөллөр.

Ыалдытымсах үгэһи «*Аттаах хонуга, сатыы өйүөтэ*», «*Аччыгы аһат, тоңмуту ириэр*» өс хоһоонноруттан билэбит.

Туох барыта сизэрдээһин, кэмнээһин «*Туох барыта туомнаах*», «*Иннин тымтыктанан көрбүт суох*», «*Күөскүн эрдэттэн өрүнүмэ*» диэннэр санаталлар.

1.2. Норуот ырыалара

Күннээһи олобу, үлэни кытта ыкса ситимнээх, киэңник тарһаммыт норуот ырыалара ураты суолталаахтар. Биһиги ырыаны-тойугу олус сөбүлүүр, иэйэр илбистээх тылга сүгүрүйэр омукупут. Ол иһин этэн эрдэхтэрэ: «*Саха оһуһун мииннэ да ырыаһыт, оһобун иннигэр олорто да олоңхоһут*» диэн.

Сир-дойду, айылһа уратылары омуқ олоһор быһаччы сабыдыаллыыр, кинилэр

дьарыктарыгар, тулалыыр эйгэни көрүүлэригэр дьайар.

Норуот ырыалара «*Кыталык*», «*Ат ырыата*», «*Чабычах ырыата*» оҕолорго өбүгэлэр олорон ааспыт олохторун, итэҕэллэрин, сизэрдэрин-туомнарын кэпсииллэр.

Саха былыргыттан өрүү айылҕаҕа сылдьар буолан, ытык айылҕа эгэлгэ көстүүтүн олус кэрэхсиир, кэтээн көрөр. Дьобурдаах, тыллаах-өстөөх киһи тугу билибитин-көрбүтүн, сөхпүтүн, кэрэхсээбитин, туохтан долгуйбутун уран тылынан хоһуйар, ылыыр-туойар үгэстээх. «*Кыталык*» ырыаҕа айылҕа маанылаах көтөрө – кыталык кэрэхсэнэн хоһуйулар. Сахаҕа кыталыгы, кини үнкүүтүн көрүү – дьол.

«Мин буоллаҕына
Хантайан туран,
Хараҕым уота
Ылбат буолуор диэри
Олус одууластым,
Наһаа кэрэхсээтим.
Үтүө көтөр барахсан
Көтөрдүүн күндү,
Дайбырдыын талыы
Буолар эбит!»

- диэн тыллар өбүгэлэрбит бу көтөр кэрэтиттэн сөбөллөрүн, кинини тыыппаттарын, ытыктыылларын биллэрэллэр.

Былыр даҕаны, аны даҕаны сылгы саха олобун аргыһа, сүгүрүйэр Дьөһөгөйүн оҕото буолар. Ат, сылгы – миинэр миңэ, иңэмтиэлээх ас, таңнар таңас. Биһиги үйэ тухары көлөнөр көлөбүтүн, миинэр миңэбитин тыл ууһа тийэринэн хоһуйар, ымманыа таптыыр үгэстээхпит. «*Ат ырыатыттан*» саха сылгы сүөһүнү таптыырын билэбит, кинини хоһуйар эңинэ-дьикти баай тылыгар үөрэнэбит.

Саха оту-маһы, кыылы-сүөлү, көтөрү, бэл, иһити-хомуоһу тыыннаах эрэ курдук буолбакка, киһититэн хоһуйар үгэстээх. Ол сизэринэн «*Чабычах ырыата*» манньк иһит үйэтэ кылгаһын санатар аналлаах. Онон өбүгэ иһитин-хомуоһун үйэтитэр наадалааһын этэр, саха иһитин дьылҕатын туһунан толкуйдатар.

1.3. Сизэр-туом тойуктара

Былыр-былыргыттан сахалар бэйэлэрин айыы тыыннаах айылҕа оҕолорунан аабыналлара. Онон кинини күн-күбэй ийэлэрин кэриэтэ харыстыыллара. Сахалар, айылҕа суруллубатах сокуоннарыгар бас бэринэн, кинилиин иллээхтик алтыһан, силбэһэн, күн таңара оңостон, тыыннаах ордон күн бүгүңнэ дылы тийэн кэлбиттэрэ. Саха итэҕэлэ айылҕаҕа ытык сыһыантан, сир-дойду, от-мас, уу, уот, булт иччилэригэр сүгүрүйүүттэн үөскээбитэ. Айылҕа биһигини иитэр-аһатар. Кини – уйулҕабыт уйата, куппут-сүрбүт тыына буолар. Үтүө сизэрдээх, эйэ-дэмнээх байылыат олобу түстээн итэҕэл, сизэр-туом үөскээбиттэр. Холобур, бултуу барыы сизэрэ-туома өлгөм булду биэриэ диэн итэҕэйэллэриттэн эбэтэр саңа дьиэҕэ көһөн кириин, оҕо төрөөһүнүн, айыыһыты көрсүү, атаары сизэрэ-туома этэннэ олорорго, төрүүрү-ууһууру элбэтэ, тэнитэ турарга эрэли үөскэтэрэ. Онуоха ханнык эрэ биллибэт күүс, хомуһун баар дии саныыллара. Сизэр-туом силигэ толору туойуулаах анал тыллаах-өстөөх, алгыстаах буолара.

Алгыс – дьондо-сэргэҕэ, олоххо-дьаһахха үтүө тускулу, ыра санаа туоларын кэрэһэлиир, үрдүк айыылартан, көстүбэт күүстэртэн көрдөһүү-ааттаһыы, үрдүк

ааттарыгар үнүү-сүктүү ааттанар. Алгыс тыла-өһө чочулан, толоруллар дэгэтэ, эйгэтэ олохсуйан үгэскэ кубулуйбута. Алгыс эрэйгэ-кыһалбаа кыһарыйтарбакка, дьолу-соргуну тосхотор баһаттан, иччилэри, көстүбэт бииһин-ууһун алы гыннахха, аһатахха-сиэттэххэ үтүө эңэрдэниэхтэрэ диэн санааттан үөскээбитэ.

Алгыс – үүннэрэр, сайыннаар, иитэр тыл. Алгыс баһа сыалаах, үтүөнү үксэтэр, үөрүүнү үрдэтэр.

«*Байанай алгыһа*», «*Балыксыт алгыһа*», «*Ыһах алгыһа*» алгыстартан оһолор иччилэргэ, кинилэр ааттарын ааттаан туран үчэн-сүктэн көрдөһөргө үөрэнэллэр, билэллэр. Сиэрдээх-итэбэллээх буоларга үөрэтэллэр. Холобура, Баай Барыылаах Байанай, Бараахы Сүүрүк, Кураһаччы Сүүрүк, Тыңырахаан Быһый, Тоңуолдьут Бэргэн, Алып Самнабай уо.д.а. Байанай бырааттара буолалларын, көмө-ньыма буолар күүстэр баалларын билэллэр.

«Бүрү-бүттүүн, бары-баччыын
Аһаан-сырбаан туруң эрэ,
Тойон эһэлэrim!»

«*Балыксыт алгыһыттан*» эбэлэрбит иччилэрин, кинилэр дьайар күүстэрин билэллэр. Былыргы сут дьылларга сахалар балыгынан тыыннаах хаалбыттарын туһунан кэпсээн, П.А.Ойуунускай «Оһо куйуурдуу турара» кэпсээнинэн сирдэтэн билиһиннэриэххэ сөп.

«Киэң мичээр эбэкэм,
Ииттэххинэ эн иитиэң!
Күөх далай иччитэ,
Аһаттаххына эн аһатыаң!
Көрдөһөбүн, көрдөһөбүн!»

диэн саха омуга эбэ иччититтэн көрдөһөн-ааттаһан, баайыттан бэриһиннэрэр.

«*Ыһах алгыһа*» сайыңны сиэри-туому тутуһууну көрдөрөр. Алгысчыт тус илин диэки хайыһыыта, илиитин иһинэн үс төгүл уокка ас кутан биэриитэ билиңни оһоһо сонун. Иччилэри, айыылары билиигэ, сүгүрүйүү туома үөрэтиллэр.

1.4. Остуоруйа

«*Остуоруйа истэр киэһэм –
Оһо сааһым чулуу дьоло,
Остуоруйа – бараммат кэм,
Остуоруйа – аптаах олох*»

И. Гоголев

Остуоруйа диэнинэн норуот бэйэтин баһатын, эрэлин, олоһун-дьаһабын туһунан этэр, кэрэхсээн истиллэр дыкти-дьиибэ, фантастическай кэпсээннэр ааттаналлар. Остуоруйаларга норуот түгэх былыр олорон ааспыт олоһор көрсүспүт быһыытын-майгытын суолларын биһиги көрөбүт.

Остуоруйаларынан норуот бэйэтин дириң философиятын, эстетическай көрүүтүн этэр. Ханньык да остуоруйаны көрдөххө, иһиттэххэ бэрт боростуой курдук гынан баран, ис номоһо дириң буолар. Ылан көрүөһүң «**Таал-Таал эмээхсини**». Толкуйдаан көрдөххө, ис хоһооно дириң. Бу остуоруйанан саха этэр: «*Бу аан дойдуга туохтан да күүстээх киһи, туохтан да күндү киһи олоһо*» диэн. Оттон «**Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсини**» өлбөт үрдүк оптимизм баар. Бу остуоруйа – «*Ким даһаны, бэл, тулаайах, соһотох,*

кырдыаҕас мунчаарыа суохтаах, ол эбит буоллаҕына олох кэрэтэ, үчүгэй өттө үөскүү, төрүү турар, туохтан да өлбөт, өрөгөйдүүр эрэ үгэстээх» диир.

Остуоруйа ис номоҕо икки майгыннаах: *бииринэн*, баар олох үөрүйэбинэн ылан киһини быһыыга-майгыга үөрэтэр өрүттээх. *Иккиһинэн*, кини бэйэтэ оңо быһан, суоҕу даҕаны кэпсиир, фантазиялыыр үгэстээх.

Норуот талааннааҕа, уус тыллааҕа айбыт остуоруйата үйэттэн үйэҕэ, көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэриллэн, улам тупсарыллан-чочуллан биһиги күммүтүгэр тийэн кэлбит. Саха норуотун остуоруйата үс суол бөлөххө арахсар: *олох-дьаһах, хамсыыр-харамай туһунан, дыктилээх-алыптаах остуоруйаҕа.*

Олох-дьаһах остуоруйатын героя – көннөрү киһи. Кини сатабылынан, булугас өйүнэн бардам, инсэлээх, ньүдү-балай дьону быдан баһыйар, үтүө санаа куһаҕан санааны, кырдык сымыйаны кыайара-хоторо көстөр.

Булду сүрүн дьарык оңостубут саха норуота хамсыыр-харамай, көтөр-сүүрэр быһыытын-майгытын үчүгэйдик билэрэ, ол түмүгэр хамсыыр-харамай туһунан мындыр остуоруйалары айбыта. Сорох остуоруйалар көтөрүнэн-сүүрүнэн сирэйдээн, киһи быһыытын-майгытын, сороҕо олоххо баар суолу уус-ураннык, хайдах баарынан, хамсыыр-харамай майгытынан-сигилитинэн көрдөрөллөр.

Дыктилээх-алыптаах остуоруйаларга киһи хаһан да үөйбэтэх-ахтыбатах дыктитэ кэпсэнэр. Геройдар араас быһылааҥна түбэһэллэр, хорсун быһыыны көрдөрөн, дыкти алып көмөтүнэн кыайаллар-хотоллор. Остуоруйаттан айыы итэҕэлигэр, сирдээх майгылаах буолууга, харыс ньымаларга, сиргэ-туомҥа, тыл күүһүгэр үөрэнэллэр.

1.5. Олоҕхо

Олоҕхо диэнинэн бухатырдар геройдуу охсуһууларын хоһуйан көрдөрөр эпическэй айымньылар ааттаналлар. Олоҕхо суолтата аңардас тыл уус-уран айымньыта буоларынан эрэ бүппэт. Кини саха норуотун историятын, философиятын, итэҕэлин, төрөөбүт айылҕатын үөрэтэргэ суолтата эмиэ улахан.

Олоҕхо үөскээбит төрдө бэрт былыргыттан силистээх. Историческэй төрүтэ диэн – кини саха норуотун былыргы олоҕун-дьаһаҕын, характердарын уопсайынан көрдөрүүтүгэр буолар.

Саха өйүн дириңэ, санаатын күүһэ, тылын мындыра, билиитин киңэ, көрүүтүн олохтооҕо олоҕхоҕо тыктарыллан көстөрүн оскуола үөрэнээччилэригэр тиэрдэр сорук турар. Олоҕхо ис күүһүн өйдөөн, тыл суолтатын билэн аахтааха, олоххо баар буола сылдыбыт көстүүлэри таайтаран эбэтэр ханарытан киһи дэбигис өйдөөбөтүн курдук гына этиллэринэн уратылаах.

Олоҕхоттон оҕолор айыы итэҕэлигэр, сирдээх майгылаах буоларга, харыс ньымаларга, сиргэ-туомҥа, ытыктыыр үгэскэ, тыл күүһүгэр үөрэнэллэр.

II. Үөтүллүбэт үөрэхтэр, ытык билиилэр (Үөрэтии көрүңнэрэ)

Уруоктар

Оскуола оболоругар саха төрүт үгэстэрин үөрэтии норуот тылынан уус-уран айымньытынан хайдах үөрэтиэххэ, биллэриэххэ сөбүй?

Уруоктарга киллэриэххэ. Үгүс уруогу өс хоһооннорунан, өбүгэ номохторунан ааттыахха. Манна саха төрүт үгэһэ, сирэрэ-туома барыта түмүллэн сылдьар. Холобура, норуот тылынан уус-уран айымньытын үөрэтиигэ эрэ буолбакка, суруйааччылар айымньыларыгар эмиэ туттуохха сөп.

5-с кылааска остуоруйаларынан саха үгэстэринэн манньк үөрэтиэххэ сөп.

Уруок темата: «Остуоруйа алыптаах дойдутугар айан»

Уруок сыала:

1. Остуоруйаларга алыптаах-күүстээх миэстэлэринэн норуот баҕа санаатын көрдөрүүтүн үөрэтии. Саха норуотун үтүө үгэстэрин остуоруйа нөңүө билии, онно уһуйулуу.

2. Остуоруйанан сирдэтэн, санааны быһаарыы. Уус-уран тылы туттан, быһа тардан кэпсиир дьоһуру сайыннарыы. Хас да айымньыны тэңнэи тутан ырытар үөрүүбү иңэри.

3. Норуотун үгэһин сыаналыыр, киһи баҕата туоларыгар эрэнэр, ол иһин охсуһар санаалаах киһини остуоруйанан иити.

Уруок хаамыыта:

1. Тэрээһин чаас
 2. Остуоруйа туһунан кылгастык
 3. Остуоруйалары тэңнээн көрүү «Бизс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин», «Үчүгэй Үөдүйээн».
 4. Презентация
 5. Түмүк. Рефлексия
- Сыана туруоруу.

Уруок тематын, сыалын-соругун билиһиннэри.

Остуоруйа бүгүн аан дойду үрдүнэн бары омуктарга барыларыгар баар, ону тэңинэн биһиэхэ, сахаларга, эмиэ.

Остуоруйа дириң ис хоһоонноох да буоллар, тас кизбэ, тыла-өһө судургу, боростуой буолар. Ол иһин киһи өйүгэр ордук тийимтиэ, ордук хатанымтыа.

Остуоруйалартан биһиги норуоппут сирин-туомун, үгэһин, кини туохха баҕарарын билэбит, онтон бэриһиннэрэн үөрэнэбит, элбэби ылынабыт.

Биһиги бу уруокка икки остуоруйаба ханнык үгэстэр көстөллөрүн быһаарыахпыт. Норуот үгэһэ диэни саныыбыт. **Үгэс** – үөрүүх буолбут оңоруу (дьарык, культура уо.д.а).

Слайд: 1. **Норуот үтүө үгэстэрэ**

1. Сүөһү иитиитэ
2. Бултааһын

3. Уруу тэрийи

4. Сэргэ – ытык мас

Остуоруйаларга норуот баҕа санаата этиллэр. Холобур, «*Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин*» остуоруйаҕа сибэккитэ кыыс буолар, оттон Үчүгэй Үөдүйээн Үөһээ дойдуга тахсыбытыгар, чыычаах оҕо көрө сылдьар этэ. Бу оҕо – кыраһыабай кыталык кыыс оҕото этэ. Үчүгэй Үөдүйээн кыһын уонна оҕотун бу дойдуга илдьэ түспүтэ.

Манан саха норуота туохха баҕарарын көрөбүтүй?

Саха оҕону наһаа таптыырын, оболонуон баҕарарын көрөбүт. Оҕону кинилэр ханна да кээспэттэр, куруук бэйэлэрин кытта илдьэ сылдьаллар.

Слайд: 2. **Норуот баҕа санаата этиллиитэ**

1. Оболонуу

2. Ыраастаныы

Арай бу орто дойдуга олорор киһи оңорбут аһыыта элбэх буоллабына, биһиги кинини хайдах эмэ ыраастыыр кыахтаахпыт дуо?

- Суох. Оттон остуоруйаҕа абааһы хара санаата ыстаммыта буолуо диэн, Хаардыт Бэргэни 30-туу күн сүүрүккэ, салгыңа обустараллар. Оччоҕо киниэхэ сыстыбыт барыта суурайыллыахтаах.

- Буруйу ыраастыыр чэпчэки буолуо дуо?

3. Үтүө санаа таска көстүүтэ.

Ыраас санаалаах киһини көрдө-көрөөт билиэххэ сөп дуо?

- Билиэххэ сөп. Ол эрэри ону билэргэ бириэмэ ааһыан наада. Кинини кытта алтыһан сырыттааххына биллэр. Оттон остуоруйаҕа үтүө, ыраас, чэбдик санаалаах киһи тутатына биллэр. Холобура, кийиит кыһына санааң.

Онон остуоруйаҕа биһигини ханнык үтүө өрүттэргэ үөрэтэр эбитий?

Хайдах түмүктээх буоларый?

- Ким даҕаны, бэл, тулаайах, соботох, кырдыаҕас мунчаарыа суохтаах, ол эбит буоллабына олох кэрэ, үчүгэй өттө үксүү тулар, өрөгөйдүүр эрэ үгэстээх.

5-с кылаастарга өс хоһооннорун үөрэтиини «**Саңа дорҕоонноох, өс хоһооно киэргэллээх**» диэн ааттаан ыгытаахха сөп.

Уруок сыала:

1. *Өс хоһоонун өйдөбүлэ. Киэңник тарҕаммыт араас өс хоһоонун суолтата. Өс хоһооно – сиэр-майгы суруллубатах сокуона. Саха өс хоһоонун уус-уран уратыта. Өс хоһоонун интонацията.*
2. *Өс хоһоонун интонациятын тутуһар, уус-уран уратытын быһаарар, болҕойор, норуот үгэһин этэр өс хоһооннорун наардыыр дьоһуру сайыннарыы.*
3. *«Өс хоһооно – сиэр-майгы суруллубатах сокуона» өйдөбүлү иңэри, кэрэҕэ-үтүөҕэ тардыһар санааны иитиэхтээгин, культуралаах, сиэрдээх-майгылаах, дьоңҥо сөбүлэтэр, дьон ортотугар сылдьар киһини иити.*

Уруок хаамыта:

1. Тэрээһин чаас
2. Өс хоһоонноро (өйдөбүл, тутул, ааҕы)
3. Өйдөбүллэри наардааһын

4. Түмүк санаа «Өс хоһооно – сизер-майгы суруллубатах сокуона»

5. Уруок түмүгэ. Дьыэ5э үлэ - Өс хоһооннорунан кэпсээн оңоруу. Сыана туруоруу.

Олох-дьаһах, быһыы-майгы туһунан түмүктэммит өйү-санааны абыһах тылынан дьүһүннээн этии - өс хоһооно диэн ааттанар. Манна санааны түмүктээн толору этиллэр.

«Арыы үрдүгэр уу дагдайбат, кырдьык үрдүгэр сымыйа ыттыбат».

Үйэ-үйэ бэйэтэ тус-туһунан өс хоһооннорун үөскэтэн иһэр.

Өс хоһоонун ис хоһоонунан маннык наардаан араарыахха сөп.

1. Үлэ үтүөтүн туһунан

2. Үлэһит буолуу

3. Сүрэ5э суох, салаң, сатабыла суох туһунан

4. Сатабыллаах киһи туһунан

Өбүгэ сүбэтэ: «Сүгэ кыайбата5ын сүбэ кыайар», «Ыстаабыккын эрэнимэ, ыйыстыбыккын эрэн», «Хантайан туран силлээмэ – хараххар түһүө», «Норуот күүһэ – көмүөл күүһэ», «Тимир уһаарыллан тимир буолар, уол о5о эриллэн эр бэрдэ буолар», «Кырдьык күннээ5эр сырдык».

Тылынан көннөрү сэлэргээтэххэ, улахан кэпсээн түмүтүн өс хоһооно абыһах сытыы тылынан этэн кэбиһэр. Онон, өс хоһоонун суолтатын кылгастык, чуолкайдык быһааран кэпсээн оңоруохха сөп.

Дьыэ5э үлэ: Өс хоһооннорун туһунан, кэпсээн оңоруу.

7 кылааска **«Өбүгэ үтүө тыла, ахсаана – мээрэйэ өлбөт үйэлээх»** диэн ааттаан, саха мээрэйдэрин үөрүйэхтэрин биллэрэр уруогу ыытыахха сөп.

Предмет: Саха литературата

Уруок сыала:

1. Олоңхо5о омуннааһын (гипербола) өйдөбүлэ. Сахалыы уста мээрэйдэрин үөрэтии, билии.

2. Өйгө оңорон көрөр, толкуйдуур, санаатын этэр, сахалыы мээрэй нөңүө олоңхо омунун-төлөнүн ылынар дьобуруун сайыннарыы.

3. Сахалыы мээрэйдэрин күннээ5и олоххо кэбэ5эстик туттар буолуу.

Уруок хаамыыта:

1. Тэрээһин чаас

2. Олоңхо гипербола

3. Олоңхо геройдара

4. Саха мээрэйдэрин араастара

5. Тургутук тест

6. Уруок бүтүүтэ. Сыана туруоруу.

1. Бүгүн биһиги саха литературатын уруогар олоңхо алыптаах, омуннаах дойдутугар сылдьыахпыт. Дьэ, кини омуна-төлөнө хайдах бэррилэр диир эбит буоллаахпытна, сахалыы мээрэй кистэлэңнэригэр сытар. Онон биһиги бу уруокка олоңхонон сирдэтэн, сахалыы мээрэйдэри көрүүхпүт. Бүгүңнү уруокпут темата: **«Өбүгэ үтүө тыла, ахсаана-мээрэйэ өлбөт үйэлээх»** (слайд). Уруок сыала-соруга (слайд). Саха олоңхото киэң, дириң, тыла уус. Саха олоңхото элбэх үйэлээх, элбэх омук санааларын, олохторун түммүт бэрт баай, бэрт күүстээх олоңхо. Ырыа5а, олоңхо5о саамай сыаналаа5а диэн баар – тылын күүһэ, этиитин күүһэ. Кини биир сүрүн уратытынан омуннааһын (гипербола) буолар. Кырдьык да5аны, олоңхо дойдута омунунан-төлөнүнэн, оннук

хомуһуннаах тылынан тутуллубут. Билигин кылгастык Гаврил Колесов толоруутугар «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олоҥхоттон истиэхпит.

2. Оҕолоор, эһиги ханнык олоҥхолору билэбитий? Аахпыккыт дуо? (Слайдаҕа олоҥхолор ааттара). Көрөрбүт курдук, олоҥхолор бары сүрүн геройдарын ааттарынан ааттамыттар. Тоҕо буолуой? Сүрүн геройдарбыт хайдахтарый? Эрчимэн Бэргэни санаан. Кини эһиги санаабытыгар хайдаһый, хараххытыгар хайдах көстөрүй? Дьэ, билигин кинилэри истэ-сэргэбэли түүһүбүң эрэ.

3. Кинилэр төһө унуохтаахтарын, суһуохтара төһө уһунун билэргэ дьулуһуобун. Ону билэргэ биһиэхэ сахалар устаны кээмэйдиир мээрэйдэрэ көмөлөһүөхтэрэ. Билигин олоҥхоҕо көрсүллэр мээрэйдэри көрүн, сэргэбэлээн, бэлиэтэниң (слайд «Уста мээрэйдэрэ»)

- сүөм, муңур сүөм, быһах ончоҕо, суор холото, көс, атыл, хаамыы, илии (тарбах), тутум, былас, харыс, арсыын, саһаан уо.д.а.

4. Дьэ, эһиги бары уста мээрэйдэрин кытта билистигит. Билигин, бу мээрэйдэри туһанан, олоҥхоттон быһа тардыларынан сирдэтэн геройдар дьүһүннэрин-бодолорун суоттаан таһаарыахпыт. (Тургутук тест түңэтиллэр).

5. Бэрэбиэркэлээһин

6. Түмүк санаалар.:

- Саха олоҥхоҕо омуннуур ньыманы киэҥник туттар.

- Кини күүһүн-уобун, тас көрүүн күүркэтэн көрдөрөр.

- Саха мээрэйдэрин биллэххэ, ханнык баҕарар айымньыттан суоттаан кээмэйи биллэххэ сөп.

- Саха мээрэйдэрин күннээҕи олоххо кэбэҕэстик туттар буолуохха.

Түмүк

Норуот тылынан уус-уран айымньыта уонна үтүө үгэстэр... Хардарыта сибээстэр.... Биир тэң сыаналаахтар.

Норуоппут тылынан уус-уран айымньытыгар бэйэтин олоһун-дьаһабын, үгэһин, сирин-майгытын көстүүтэ барыта тыктарыллар.

Үүнэр көлүөнэҕэ ону хайдах өйдөтүөххэ, хайдах көрдөрүөххэ, биллэриэххэ?

Үгэһи билии – ыраас, чэбдик буолуу. Сиэри-туому тутуһуу, сүгүрүүү суобастаах буоларга тиэрдэр. Оннук күүстээх эбит өбүгэ үгэһэ.

Бу маннык үөрэтии үүнэр саха ыччата бигэ туруктаах, биир өйдөөх-санаалаах, иллээх-эйэлээх буоларыгар тиэрдэр. Биир үөрэх көмөтүнэн, биир сүбэнэн.

Оҕолор үөрэххэ-билиигэ, чинчийэр үлэҕэ сыстан, норуоттарын туһугар үлэлиир-хамсыыр, айыы дьонун арааччылыыр дьон буола үүнэллэригэр суолтата улахан.

Саха норуотун чулуу уола П.А.Ойуунускай эппитэ: «Хайа да омук сайдарыгар, үрдээн-үүнэн тахсарыгар ханна даҕаны кирилизһин маңнайгы үктэлэ буолара – норуот ырыата, норуот олоҕхото».